

## ВИДАТНІ ПОСТАТІ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТРАДИЦІЙ КРЕМЕНЦЯ

*У статті акцентується увага на важливій складовій культурного життя Кременця, міста української вітчизняної культури, на збагаченні його творчими надбаннями представників духовної культури інших народів.*

*Автором проаналізовано головні аспекти просвітницької роботи товариства, його національнокультурницьку роботу через призму змін суспільно-політичних відносин у досліджуваній період. У статті висвітлено здобутки та нереалізовані можливості повітових «Просвіт» на Волині, роль української інтелігенції у справі збереження та розвитку етнокультури, із урахуванням труднощів і проблем, які створювала товариству польська державна адміністрація у Волинському воєводстві. Визначено хронологічні межі діяльності організації.*

*Розкрито роль Волинської гімназії та ліцею як важливого осередку громадського, освітнього, наукового життя в контексті культурно-освітніх традицій Кременця, з якими пов'язана діяльність таких видатних постатей як Тадуеш Чацький, Гуго Коллонтай, Юліуш Словацький та ін.*

*Ключові слова: видатні постаті Кременця, Волинська гімназія, культурно-освітня діяльність, культурно-освітні традиції.*

Demianchuk A. N.

## OUTSTANDING FIGURES IN THE CONTEXT OF CULTURAL TRADITIONS OF THE KREMENETS

*In this article the great attention is drawn to the important component of cultural life of Kremenets. The creative heritage in the cultural concentration of the Kremenets was made by the representatives of spiritual culture of other nations.*

*The article analyzes the main directions of the educational work of the society, national cultural work on the background of development and changes in socio-political relations. The role of the Ukrainian intellectuals in the preservation and development of culture and education in Volyn voivodeship between the two world wars was revealed. The author highlighted the achievements and untapped opportunities of the district Prosvita in Volyn, the difficulties and problems, which the society faced and followed the relationship between Prosvita and the Polish state administration in Volyn voivodeship.*

*The role of Volyn gymnasium and lyceum as an important center of public, educational and scientific life, is revealed in this article as well. The cultural educational traditions of Kremenets are closely related with the outstanding figures, such as Tadeush Chatsky, Hugo Kollontai, Juliush Slovatsky and others.*

*Key words: outstanding figures of Kremenets, Volyn gymnasium, cultural educational activity, cultural educational traditions.*

Остання третина XVIII та перша третина XIX століть – надзвичайно цікавий, але маловідомий відрізок історії Волині. Юзеф Ігнацій Крашевський багато і по-різному описував Волинь. Ось один з останніх описів цієї землі: «Гарна

та країна Волинь, що пролягає між Бугом та Тетеревом і межує з Галицькою Руссю і лісами та болотами Мінщини; деінде її вистачило б на велике удільне князівство, а Господь Бог не поскупився на все, на що тільки його вистачало. Судноплавні ріки, величезні ліси, родючі лани, камінь, вугілля – маємо під рукою все, чого душа, а радше чого і тіло може забажати». Є тут і степ у мініатюрі, й гори, для тих, хто їх любить, і пущі, й болота, і страхітливе полісся, і піски з дюнами, і подільський чорнозем, одним словом, хто чого захоче, хто що собі вибере. Весь край мальовничий та розмаїтий, навіть населення зібралось з усіх кінців світу, щоб ні в чому нам тут не убувало.

Крім місцевих волинян є тут і поселення мазурів, й цілі села російських старообрядців, і німецькі колонії, і єврейські села, і татари, й караїми. Місцеві жителі звичайно переважають, але не без впливу на все населення та мішанина рас і поколінь» [1, S. 157-158].

Людина величезної ерудиції, феноменальної пам'яті й дивовижної працездатності, Ю. Крашевський гідно прислужився людям як прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературознавець, історик, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець. Важко знайти іншого письменника, в житті і творчості якого так тісно переплелися б Польща й Україна [10, с. 20].

Серед подібних образів Волині з'являлися й такі, які торкалися окремих місць тої землі. Серед них було місто Кременець, яке лежало у глибокій долині з асиметричними схилами, сформованій тривалим розмиванням водою стрімкого краю Подільського плато, що нависає над рівниною Малого Полісся. Східний схил, досить крутий, розчленований відрогами долини на гори Замкову, Черчу, Глинянку й Дівичу, а західний, значно пологіший, – на гори Осовицю, Кам'яну, Воловицю, Римарку й Куличівську [6].

Кременець виділявся тоді на тлі інших міст Волині скупченням людей розумової праці, що зумовлювалося, у першу чергу, розташуванням тут поважних навчальних закладів. Щоб підкреслити значення такого чарівного місця, яким був Кременець у роки перелому XVII – XVIII ст., коли волею Тадуеша Чацького і Гуго Коллонтая тут 1805 року заснована Волинська гімназія, треба пам'ятати що та місцевість пролягла в особливому оточенні Авратинських гір.

У 1805 – 1832 рр., коли у Кременці існували Волинська гімназія та ліцей, значно змінився характер міста, яке з торговельно-ремісничого стало академічно-торговельним осередком. Значно збільшилася кількість мешканців Кременця. Часто цілі родини не тільки переселялися сюди на час навчання, але й навіть будували помешкання і залишалися тут назавжди. Старанно підібрана Тадеушем Чацьким група гімназійних професорів забезпечувала пристойний рівень науки і сприяла розвитку не тільки зацікавлень учнів, але й пробудженню у них прихованих талантів.

На початку свого активного суспільного життя, усвідомлюючи нестачу належної систематичної освіти, Чацький поповнював її, і тому вивчав під керівництвом відомих істориків Адама Нарушевича і Яна Альбертранді у бібліотеці Залуських юриспруденцію і політичні науки, працював у Головному Варшавському Архіві, приводив до ладу акти Коронної Метрики, знайомився із французькою літературою.

З 1803 року Чацький призначається на посаду візитатора (інспектора) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, опікується Кременецькою гімназією, що була доступна для дітей з усіх соціальних прошарків незалежно від

національності та віросповідання і яка вже після його смерті постає ліцеєм (1819 р., третім на території України після Одеського і Ніжинського) з безкоштовним навчанням і правом присвоєння нижчих наукових ступенів (реального студента та кандидата наук), з уведенням учнівського самоврядування та учнівських судів, з відміною тілесних покарань.

Зусиллями Чацького створюються унікальна бібліотека, фізичний і нумізматичний кабінети, ботанічний сад, колекція живопису, підбирається команда талановитих викладачів – все те, що постало однією із основних складових для створення у майбутньому університету св. Володимира у Києві. Паралельно Чацький опікується власним зібранням у Порицьку. Складовою Порицького маєтку був створений зусиллями Чацького, мабуть, перший на Волині приватний музей: окреме приміщення, бібліотека, упорядковане зібрання, де конкретно описаний і досліджений предмет, дякуючи фахівцям, серед яких був і Зоріан Доленга-Ходаківський. По смерті власника частина зібрання відійшла Кременецькому ліцею, частина була продана князю Адаму Чарторийському для поповнення його колекцій у Пулавах.

Таким чином, 10 березня 1803 року під началом попечителя округу і розпочав свою діяльність Тадуеш Чацький. Згідно з інструкцією для візитаторів інспектор мав інформувати університет про функціонування підпорядкованих йому шкіл. Однак Чацький від самого початку прагнув не просто виконувати свої безпосередні обов'язки, а намагався стати незалежним організатором шкільництва. Будучи людиною ініціативною, він досить часто, не узгоджуючи своїх дій із керівництвом, ставив владу перед достовірними фактами й незабаром зайняв значно вище, ніж це було передбачене посадою, становище.

Перш за все Тадуеш Чацький особисто знайомився зі станом навчальних закладів у Подільській, Волинській і Київській губерніях. Уряд, погодившись із його висновками, довірив Чацькому проведення реформ. Необхідно було заснувати якомога більше парафіяльних шкіл, збільшити кількість повітових училищ, знайти здібних учителів, оновити і привести у відповідність до тогочасних вимог систему викладання, забезпечити гідні умови проживання наставникам, полегшити навчання дітям із незаможних родин. Нарешті, як прагнув візитатор, заснувати у краї такий навчальний заклад, де б усі охочі могли здобути вищу освіту, адже він розумів, що одного Віленського університету для трьох губерній явно недостатньо.

Разом із Г. Коллонтаєм Т. Чацький підготував «Проект гімназій у Волинській та інших губерніях для хлопчиків і дівчат», «Проект Волинської гімназії та всіх інших шкіл, що будуть створені у Волинській губернії», а також написав доповідь «Про загальний стан освіти у Волинській губернії та центри поширення наук».

Т. Чацький та Г. Коллонтай зорієнтували Вищу Волинську гімназію на те, щоб навчання в ній мало практичну спрямованість. Тут викладалися природознавство, російська, французька, грецька й латинська мови, креслення, архітектура, політична економія, топографія, музика, фехтування, плавання. Особлива увага приділялася вивченню польської мови, яка була очищена від елементів латини. У 1807 році при гімназії були засновані школи геометрів, механіків, садівників та учительська семінарія [11, с. 10]. Бібліотека гімназії нараховувала понад 34 тисячі примірників, серед яких були рідкісні видання (інкунабули), друки XVI – XVIII століття, пергаментні документи [12, с. 20].

Варто відзначити, що Гуго Коллонтай був не лише видатним педагогом, політиком, публіцистом, а й вченим. Його праці стосувалися різних сфер: філософії, педагогіки, історії, політики, права, природознавства. В його особі маємо типового представника європейського Просвітництва. Саме просвітницька ідеологія знайшла вияв у філософських поглядах мислителя. Г. Коллонтай добре знав твори французьких енциклопедистів, а їхня Велика енциклопедія знаходилася в його бібліотеці. Відповідно, в багатьох моментах погляди Г. Коллонтая виявилися співзвучними переконанням просвітителів.

Навесні 1803 року на зібранні волинського дворянства візитатор трьох губерній Тадуеш Чацький виступив із полум'яною промовою, головною темою якої був проєкт заснування гімназії у Кременці. Уже в жовтні того ж року проєкт здобув підтримку католицького духівництва на зібранні з нагоди заснування духовної академії у Луцьку. За деякий час Чацький відкрив 126 початкових шкіл, а також повітові училища у Володимирі-Волинському, Любарі, Бердичеві, Овручі, Житомирі, Вінниці. Проте головні зусилля Тадуеша Чацького були скеровані на відкриття гімназії у Кременці, діяльність якої він прагнув організувати згідно з власними ідеями та принципами. Треба зауважити, що ані Адам Чарторийський, ані Віленський університет ніяких доручень щодо цього йому не давали. Згодом, за задумом Чацького, ця гімназія мала стати університетом. Вибір під новий навчальний заклад Кременця був обумовлений зручним географічним розташуванням цього волинського містечка, низькими цінами в регіоні на продукти харчування й будівельні матеріали та наявністю відповідних капітальних споруд.

Можна тільки уявити, якого розквіту сягнув би Кременець, якби Тадуеш Чацький прожив довше, а російська політика не спровокувала б польського національно-визвольного повстання 1830-1831 років. Не можна не захоплюватися, невтомною енергією, саможертвоністю та результатами праці «найактивнішої особистості в культурному й суспільному житті України» початку ХІХ століття.

Неповторну атмосферу гімназії створював інтернаціональний колектив талановитих педагогів і вчених: перший її директор Ю. Чех, Й. Лелевель, А. Міцкевич (брат поета Адама Міцкевича), брати Яркоцькі та ін. Першою знаменитістю «Волинських Афін» був австрійський дворянин, член кількох наукових товариств, доктор медицини і ботанік Віллібальд Бессер. Саме завдяки його зусиллям закладений майстром-садівником Діонісієм Макклером ботанічний сад став візитною карткою Кременця.

Із Кременцем і Волинською гімназією пов'язана діяльність визначного слов'янського вченого Адама Чарноцького (псевдонім Зоріан Доленга-Ходаковський), який зробив вагомий внесок у розвиток польської, української, російської та білоруської етнографії та фольклористики. Він першим звернув увагу на українську тематику як дуже перспективну для польської літератури. Найбільшим його внеском в українську фольклористику є зібрання українських пісень (понад 2000).

Пов'язані з Кременцем життя і творчість Томаша Падури (Тимка Падури), який, навчаючись у Волинському ліцеї, був поетом і фольклористом, писав твори українською і польською мовами. Він своєю творчістю підтвердив тезу Зоріана Доленга-Ходаковського про більшу художню вартість «творчого матеріалу», витвореного «фантазією руського [українського] люду на Україні», порівняно з творчим матеріалом з інших регіонів колишньої Речі Посполитої.

Із Кременця, важливого осередка польських романтиків, вийшов один із родоначальників польського романтизму Антоній Мальчевський – автор української поетичної повісті «Марія». До найвидатніших поетів «української школи» у польському романтизмі належать Маурицій Гославський, Тимон Заборовський, Томаш-Август Олізаровський, Юліуш Словацький, які пов'язані з Кременцем [12, с. 20; 8, с. 785–793].

Кременець дав світові геніального Юліуша Словацького, а він світові – Кременець, оспівавши його у своїх творах, створивши для читачів різних національностей міф міста – унікального своєю географією, історичним минулим, людьми. Символом багатьох творів поета є Замкова гора, або гора Бони (вірш «Якщо колись у тій моїй країні...») [12, с. 20; 7, с. 127.].

У першій половині ХХ століття в Кременці діяла значна кількість навчальних закладів, які хоча й змушені були зважати на тогочасні соціально-політичні реалії Волинського регіону (з 1795 до 1917 року – Російська імперія; з 1917–1921 років – українська влада; з 1921 року – Річ Посполита), проте все одно проводили освітню діяльність серед населення, формували еліту краю. В освітніх закладах Кременця формувалась інтелігенція, яка з часом проявила себе у «Просвіті», кооперативному русі, політичній та культурно-освітній діяльності. Зокрема, у Кременецькій українській гімназії діяв літературний гурток «Юнацтво». Гуртківці видавали рукописний гімназійний альманах із однойменною назвою. Активним дописувачем альманаху був Улас Самчук. При Кременецькій гімназії діяли друкарня, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція. У гімназійних колекціях зберігалися живописні полотна великих майстрів – Рубенса, Рафаеля, Гвідо Рені, Леонардо да Вінчі.

Отже можна зробити висновок, що Волинська гімназія та ліцей стали важливим осередком громадського, освітнього, наукового життя в контексті культурно-освітніх традицій Кременця, з яким пов'язана діяльність визначних постатей, а саме: державного і політичного діяча, освітянина Тадуеша Чацького, видатного представника польського Просвітництва Гуто Коллонтая, видатного слов'янського вченого Адама Чарноцького, геніального Юліуша Словацького, який зробив для свого рідного Кременця все, аби воно стало місцем всесвітнього паломництва.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Kraszewski J. I. *Wieczory z r. 1858 Wybór pism. Oddział IX. Zarysy społeczne.* Warszawa, 1893. S. 157–158.
2. Вербич В. О. Герой Польщі, друг російських царів та український патріот. Карб'єдиної дороги: есеї та діалоги. Луцьк: Терен, 2008. С. 233–235.
3. Войцеховський Ю., Коляда І., Пилипчук Я. Кременецький ліцей – осередок елітної освіти на Волині: до 200-річчя заснування навчального закладу. *Історія в школі.* 2005. № 11–12. С. 1–7.
4. Дем'янчук О. Н. Постать Тадуеша Чацького і його роль у розвитку освітньої діяльності та духовної культури на Волині. «Волинські Афіни» – між історією і сучасністю. Olsztyn – Кременець, 2015. С. 315–321.
5. Енциклопедія історії України. Вид-во «Наукова-думка» НАН України, 2007. С. 454–455.
6. ККМ, фонди, од. зб. VI. 614, арк. 13 зв. 14 (22.10.1783).
7. Кралюк П. М. «Білі плями» в історії української філософії: *Наукові нариси.* Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. С. 127.
8. Кралюк П. М. Творець Першої Європейської Конституції. «Екстракт» – «+200». С. 785–793.

9. Міхал Ролле. Афіни Волинські. Нарис з історії освіти у Польщі. Київ, «Либідь», 2007. 303 с.
10. Надольська В. Дослідження життя і творчості Ю.Крашевського краєзнавцями Волинського воєводства (30-ті рр. ХХ ст.). *Поляки на Волині: історія і сучасність. наук. зб. «Велика Волинь»*. Житомир, 2003. Т. 30. С. 20–26.
11. Річинська Л. Вистраждана віра. Духовність – народові. Альманах до 110-річчя з дня народження Арсена Річинського. Київ – Тернопіль – Кременець – Володимир-Волинський, 2002. С. 10.
12. Річинський А. На манівцях. Український богослов. 2003. №2. С. 20.
13. Слово про Кременець / Упоряд. А. Ломакович, Т. Присяжний, Г. Чернихівський, О. Василюшин, Т. Сеніна. Жовква: Місіонер, 2013. С. 8–10.

## REFERENCES

1. Kraszewski J. I. (1893). *Wieczory z r. 1858 Wybór pism. Oddział IX. Zarysy społeczne.* Warszawa. S. 157–158.
2. Verbych V. O. (2008). Heroi Polshchi, druh rosiiskykh tsariv ta ukrainskyi patriot. *Karbidynoi dorohy : esei ta dialohy.* Lutsk: Teren. 233–235. [in Ukrainian].
3. Voitsekhovskiy Yu., Koliada I., Pylypchuk Ya. (2005). *Kremenetskyi litsei – osередok elitnoi osvity na Volyni: do 200-richchia zasnuvannia navchalnoho zakladu. Istoriiia v shkoli.* № 11–12., 1–7. [in Ukrainian].
4. Demianchuk O. N. (2015). *Postat Taduesha Chatskoho i yoho rol u rozvytku osvtnoi diialnosti ta dukhovnoi kultury na Volyni. «Volynski Afiny» – mizh istoriieiu i suchasnistiu.* Olsztyn – Kremenets. 315–321. [in Ukrainian].
5. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (2007). Vyd-vo «Naukova-dumka» NAN Ukrainy. 454–455. [in Ukrainian].
6. ККМ, фонды, од. зб. VI. 614, ark. 13 zv. 14 (22.10.1783). [in Ukrainian].
7. Kraliuk P. M. «Bili pliamy» v istorii ukrainskoi filosofii : Naukovi narisy. Lutsk : PVD «Tverdynia», 2007. 127. [in Ukrainian].
8. Kraliuk P. M. *Tvoret's Pershoi Yevropeiskoi Konstytutsii. «Ekstrakt» – «+200»* 785–793. [in Ukrainian].
9. Mikhal Rollie. (2007). *Afiny Volynski. Narys z istorii osvity u Polshchi.* Kyiv, «Lybid». 303. [in Ukrainian].
10. Nadolska V. (2003). *Doslidzhennia zhyttia i tvorchosti Yu. Krashevskoho kraieznavtsiamy Volynskoho voievodstva (30-ti rr. KhKh st.). Poliaky na Volyni: istoriia i suchasnist.* nauk. zb. «Velyka Volyn». Zhytomyr. 20–26. [in Ukrainian].
11. Richynska L. (2002). *Vystrazhdana vira. Dukhovnist – narodovi.* Almanakh do 110-richchia z dnia narodzhennia Arsena Richynskoho. Kyiv – Ternopil – Kremenets – Volodymyr-Volynskyi. 10. [in Ukrainian].
12. Richynskiy A. (2003). *Na manivtsiakh. Ukrainskyi bohoslov.* №2. 20. [in Ukrainian].
13. *Slovo pro Kremenets.* (2013). Uporiad. A. Lomakovych, T. Prysiazhnyi, H. Chernykhivskiy, O. Vasylyshyn, T. Senina. Zhovkva: Misioner, 8–10. [in Ukrainian].

demianchukoleksandr@gmail.com

Рецензент: д. і. н., доц. Скакальська І. Б.